

PAPER DETAILS

TITLE: ORTAQ LEKSIYKALIQ MINIMUM SÖZDIGINIŇ QURILIMDIQ EREKSELIKTERI

AUTHORS: Ayabek BAYNIYAZOV,Canar BAYNIYAZOVA

PAGES: 49-53

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406327>

ORTAQ LEKSIYKALIQ MİNİMUM SÖZDİGİNİN QURILIMDIQ EREKŞELİKTERİ

The Constructional Pecularity of The Minimal Lexical Dictionary

*Ayabek BAYNİYAZOV**

*Canar BAYNİYAZOVA***

Özet

Konuşma ve yazmada en önemli kelimeleri içeren “Minimum Sözlük”ü hazırlarken kelimelerin metinlerdeki kullanım sıklığını gösteren istatistik bir inceleme türü olan “Sıklık Sözlüğü” önemli bir yer tutmaktadır. Bu makalede; “Minimum Sözlük”e kelime seçme yöntemlerinin ana prensipleri ve bu konu üzerinde Kazak dilbiliminde yapılan bilimsel çalışmalar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Minimum sözlük, sıklık sözlüğü, kullanım sıklığı.

Abstract

“Frequency Dictionary” which describes how often the certain words are used through the texts is important to prepare “Minimum Dictionary” that is type statistic research and composed of essential words in speaking and writing. The main principles of words choosing methods and other scientific researches on Kazakh language are also discussed in this article.

Keywords: Minimum Dictionary, Frequency Dictionary, Words Use Frequency.

Leksiykaliq materialdı surıptav qajettigi, eñ aldımın, qazaq tilin oqıtuvdın maqsattarı men mindetterinen, sonday-aq, “tildik materialdı sol tildi üyrenüvge bölengen vaqıt işinde eske saqtav mümkindikteriniñ shekteviliginen” kelip şıǵadı. Qazirgi kezde orıs tilinde jasalǵan minimum sözdikter jetkilikti. Al, qazaq tilindegi jaǵday olay emes.

Leksiykaliq minimum sözdiginiñ alǵaşqı ülgileri bolıp esepteletin Qazan töñkerisine deyingi jasalǵan sözdikter de, odan keyingi kezde jasalǵan minimum sözdikterdi qurastıruvşılar negizinen sözdin praktiykaliq turǵıdan qajettiligine, onıñ ultıq mektep oquvşıları üşin mañızdılıǵına qaraytın. Minimum sözdikter qazaq tili oquvlıqtarınıñ, sıyıptan tıs oquv quraldarınıñ, ultıq mektepterge arnalǵan baǵdarlamalardıñ leksikası negizinde jasalatın. Oquvlıqtar matinderiniñ kemşilikleri, ol matinderdi oquvlıq üşin dayarlavdaǵı subyektivtilik minimumdarǵa kezdeysaq leksiyykaliq birlikterdin enüvine jol berdi. Minimum sözdikterdi tüzüvde ülken qos tildi sözdikter de paydalanıldı. Alayda, sözderdi surıptav, negizinen, qurastıruvşılardıñ jeke özderiniñ ǵılımy-pedagogikalıq täjiriybeleri negizinde jasaldı. Jetkilikti дәrejedegi ǵılımy negizi bolmaǵan minimumdar belgili bir leksiyykaliq jüye quray almadı.

Orıs til biliminde de 1960 jıldarǵa deyingi şıqqan sözdikterde osınday kemşilikterge jol berildi. 60-jıldardan keyingi sözdikterdin bastı ereşeligi - sözderdin leksiyykaliq statistikasin paydalanuv boldı¹. Sonimen, bul kezdegi bastı ustanımdardıñ biri – qoldanım jıyiligi .

Alayda, qazaq tiliniñ Qazaqstanda memlekettik til jāne ultaralıq qatınas tili retinde tolıqqandı qızmet jasavına jetkizetin joldardıñ biri - türli ult mektepteriniñ oquvşılarna qazaq tilin bir, ortaq leksiyykaliq material negizinde üyretüv. Tek osınday jaǵdayda ǵana olardıñ bärinde barşıǵa ortaq sözdik baza jasaluvı mümkün. Osı mindetti şeşüvge qazaq tiliniñ ultıq orta mektepterge arnalǵan ortaq leksiyykaliq minimumı mümkindik jasaydı. Munday sözdiktin kölemine keler bolsaq, әdistemesilerdin

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü Başkanı – Kazakistan.

** Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü – Kazakistan.

¹ Z.P. Danene, *Spetsiyfiyka Ediyogo Leksiyçeskogo Minimuma Russkogo Yazıka Dlya Natsiyonalnoy Sredney Şkolı, Problemi učeбноy leksikografii iy obüçeniya leksike*, Moskova 1978, s.132.

köpsiligi tildi belsendi türde meñgerüv üşin 3-4 mñ leksiykalıq birlikti jetkilikti sanaydı. On jıl boyı qazaq tili oqılattın mektepte - 4 mñ bolsa, jetkilikti. Surıptav birligi – söz. Minimum sözdikterdiñ jasaluv maqsatı – avızeki söylev tilin meñgerüv nemese jazba tildi meñgerüv boladı. Ulttıq orta mektepte qazaq tilin oqıtuv maqsatı keñirek: oquvşılar avızeki tilde söylevge de, jazba tilde jazuvğa da mümkindik jasaytın leksikanı meñgerüvleri kerek. Ol üşin qajetti narse – tildiñ leksikasınıñ yadrosın qamtıytın birneşe jiyilik sözdikterden qorıtılıp alınğan tizbelerdi paydalanuv.

Qazaq tilindegi sözderdiñ ärtürli saladağı qamtıluvın beyneleytin türli jiyilik sözdikterdiñ söz quramın zerdelev isi tildegi sözderdiñ qoldanım jiyiligin anıqtavğa mümkindik beredi. Kez-kelgen pändi oqıtuv mazmunın bağıdarlama ayqındaydı. Osı oquv bağıdarlamasına enetin tildik materiyal studentterge oquvlıq arqılı beriledi. Eger oquvlıqta leksiykalıq birlikter aldın ala surıptalıp berilmese, onda student jüyesiz berilgen sonşama jaña sözdi este saqtay almas edi. Sondıqtan da, beriletin sözder jüyeli türde surıptalıp, mätinderde, jattıǵuvlarda, dıyaloglarda qaytalanıp otıruvı kerek.

Osı turǵıda jazılğan dissertatsiyalıq eñbeker jayında ayta ketsek, bul мәселени алғаш söz etken ǵalım - Q.Jaqсылıqova. Ol leksiykalıq birlikterdi surıptav printsipterine jeke-jeke toqtalıp, sözdi surıptavda sözdiñ tömendegidey qasiyetterine köñil bölüvdi usınadı:

1. Sözdñ qoldanıluv jiyiligi;
2. Sözdñ jeñil-qıyındıǵı;
3. Sözdñ tildiñ dıbıstıq erekşeligin qamtuvı;
4. Sözdñ taqırıp qajetine säykestigi;
5. Sözdñ tirkesüv qabileti;
6. Sözdñ sinonimdik qasiyeti;
7. Sözdñ sözjasamdıq qabileti;
8. Eki tilge ortaq sözderdi sanatqa kirgizbe;
9. Sözdñ oquvşınıñ psixofiziologiyalıq erekşeliline säykestigi².

Alayda, bulardıñ işindegi ekinşi, üşinşi, segizinşi jäne toǵızınşı ustanımdar sözdik birlikterdi surıptav isine qoldanuvğa jaramsız. Sözderdiñ qoldanım jiyiligi statistikalıq saraptama jasavdıñ nätiyjesinde ǵana belgili bolmaq. Biraq, qazaq tilin bulayşa zerttev soñǵı kezderi ǵana qolǵa alına bastaǵandıqtan, oquvlıqtar men oquv quraldarın jasauvşı avtorlar onday мәlimetterge süyenbegen. Sözdñ qoldanımdılıǵı мәселеси jeke avtorlardıñ көзqarastарına negizdelip qana şeşilip keldi. Belgili bir sözder birevler üşin jiyi qoldanılatın bolıp körinse, ekinşi bireler üşin basqa sözder sonday bolıp körindi.

Al, Z. Kүзекова öзинiñ ǵılımıy eñbeginde tildik minimumdardı tañdavda maqsatın, oqıtuvdıñ kezeñin, uzaqtıǵın jäne kontingentin eskeruv kerek ekenin aytadı.

Avtor tildik birlikterdi surıptavda negizinen V. Mekkidñ ölçemderine süyenedi. Olar:

1. Jiyilik;
2. Dıyapazon;
3. Sözdik qor bola aluv siypatı;
4. Qamtiy aluvşılıǵı;
5. Jattavğa iñǵaylılıq³.

Osı ayılğan ölçemderge jeke-jeke toqtalıp, taldap körsetedi.

² K. Jaksılıkova, *Naçniye Osnovı Otborı Kompleksnoy Organizatsiy Yazıkogo Materiyala Po Kazaxskomu Yazıku*, Almatı 2005, S.71.

³ Z. Kүзекова, “Bastapqı Kezeñ Oqulıqtarınıñ Teoriyalıq Negizderi”, *Akademik Ä.T.Qaydar jäne til biliminiñ мәселелери*. Almatı 2005, s. 550- 557.

Leksiykalıq materiyaldı tilüyrenim maqsatında surıptav мәselesinde barşıǵa ortaq, jalpı, әmbebap minimumnıń quramı turalı әli künge deyin biravızdı pikir joq. Ortaq leksiyaikalıq minimumdı tüzüvge negiz bolatın bastı ustanımdardıń biri – qoldanıw jıyılıǵınıń mańızı turalı da solay. Ǵalımdardıń bir tobtı onı sözderdi obyektivti türde surıptavdıń birden bir durıs tásili dep sanasa, endi bir tobtı «jiyi qoldanılatın sözdiń bәri birdey mańızdı emes» degendi aytadı. Alayda, jıyilik ustanımınıń on nәtiyjeli jaqtarı mol, sondıqtan da onı bastı ustanım retinde qoldanuv әlemdik leksikografiya tәjiriybesinde maquldanǵan. Alayda, ǵalımdar da, әdistemeşı-praktikter de sözderdiń qoldanıw jıyılıǵimen qatar sözderdiń mańızdılıǵınıń da eskerilüvi kerek ekendigin aytıp otır. Bir anıǵı sol, ortaq minimum üsin sözderdi surıptavda lingvistikalıq және didaktikalıq ustanımdardı keşendi türde qoldanǵan jön. Sebebi, surıptavda, bir jaǵınan, surıptalatın tildik birliktiń erekselikteri eskeriletin bolsa, ekinşi jaǵınan, tildi üyretüv deńgeyiniń erekselikteri de eskerilip otıradı. Al, onday ustanımdar mınalar:

Surıptauidiń bastı ustanımı:

Statistikalıq ustanım (Eñ aldımın tildik birliktiń qoldanıw jıyılıǵı eskeriledi).

Sözdiń tirkesimdik qabileti (tirkesimge köp tüsetin söz – tilüyrenim turǵısınan mańızdı söz. Sondıqtan ortaқ minimumǵa sintaksistik және leksiyaikalıq tirkesimdik әleveti mol söz alınadı).

Tildik birliktiń sözjasamdıq mümkindikteri, yaǵni söz tübiriniń taramdanuv qabileti mol söz. Bir sözdi bilseń, birtekti sözderdi tanuv qıyın emes.

Sözdiń semantiykalıq qundılıǵı. Bul ustanım boyınsha, minimumǵa köpmaǵınalı sözder alınuvı kerek. Barlıq maǵınaları birdey aktiv meńgerilüvge jatpaytındıqtan, minimumǵa ol sözdiń negizgi, bastı maǵınası alınadı. Bul ustanım tildik qatardan sinonimderdi tańdap aluvǵa, antonimderdi tavıp aluvǵa, t.t. jaǵday jasaydı. Osı ustanım arqılı internatsionaldıq leksikanıń minimum sözdiginе surıptav jasaladı.

Sözdiń stildik beytaraptıǵı. Bul ustanım boyınsha, ulttıq mektepke (joǵarǵı, orta) arnalǵan minimum-sözdikke stildik turǵıdan beytarap әdebiy til sözderin aluvǵa jaǵday jasaydı.

Jaǵdayattıq-taqırıptıq ustanım. Bul ustanım qoldanıw jıyılıǵı tömen bolsa da, tilde söylevshiniń әrqaıysına da qajetti naqtı sözdermen minimumdı tolıqtıruvǵa mümkindik beredi. Leksiyanı surıptavdıń jaǵdayattıq-taqırıptıq ustanımınıń qoldanıluvı minimum sözdikke alınuvǵa tiyisti taqırıptar men jaǵdayattıń naqtı kölemi belgilengen jaǵdayda ǵana mümkün bolmaq.

Sözdiń metodiykalıq turǵıdan oqıtuv maqsatına säykestigi. Bul ustanım leksiyaikalıq minimumdı üyreniletin tildiń grammatikasimen, sözjasamımen, fonetikasimen, orfografiyasimen, әdebiyetimen, jalpı tilüyrenim protsesin uyımdastıruvmen üylestiruvge mümkindik beredi.

Til-tildegi leksiyaikalıq birlikterdiń qoldanıw jıyılıǵın ǵılımy tәsildermen tekserüv tarixı әrquılı. Qazaq til bilimindegi statistikalıq tәsildin qoldanıluvı XX ǵasırdıń 30-jıldarınan bastaladı. A.Q.Jubanov öziniń statistikalıq zerttev әdisiniń qalıptasuvı turalı jazılǵan eñbeginde qazaq til biliminiń ǵılımy negizderin qalavşı ǵalımdardıń biri bolıp sanalatın professor Q.Q.Jubanovtıń statistikalıq әdisti keñinen qoldanǵandığın jazadı. Bul әsirese ǵalımnıń latin әlipbiyine köşuv isiniń ǵılımy negizdemesin jasav kezinde жүzege asırılǵan eken. Ǵalıw bul tәsildi Q.Q.Jubanovtan keyin qazaq tiliniń normativti kursın tüzuv isinde S.Keñesbayev, M.Balaqayev, S.Amanjolov tәrizdi ǵalımdardıń paydalanıp otırǵandığı, әsirese S.Keñesbayevtıń qazaq dıbıstarınıń quramına statistikalıq zerttev жүrgizgendigin atap körsetedi⁴. Avtordıń pikirı boyınsha, M.Balaqayev leksiyaikalıq normativtilikti anıqtav kezinde qazaq til biliminde birinshi bolıp leksiyaikalıq birlikterdiń tildegi qoldanıw jıyılıǵına jiti nazar avdaruvdıń qajettiligin aytqan⁵. Statistika salasında qazaq leksikografiyasındaǵı, tipti külli türki leksikografiyasındaǵı ülken jetistik bolǵan jumıs – «Abay tili sözdigi» edi. A.Isqarov sözdiktiń alǵısözinde: «Sözdikti jasavdıń nәtiyjesi — Abay öz shıǵarmalarında ne barı 6 mıńday ǵana jeke-dara söz qoldanǵanı ayqındaldı. Sözdikte Abay shıǵarmalarında qay söz jiysi, qay söz siyrek qoldanılatındığı söz etilmeydi, biraq әr sözdiń және onıń tür-türiniń qanşa ret qaytalanatını (ya kezdesetini) tus-tusunda körsetilip otıradı. Mısalı, AL etistigi және onıń әraluvan türleri (sol түbirden, jurnaқ arqılı tuǵan jańa formalarınan basqaları) - 614 ret, KÖR etistigi - 328 ret, DE etistigi - 1037 ret qoldanılgan. Sonday-aq sol atalǵan AL etistiginiń Abay shıǵarmalarında 55 түrli

⁴ A. Q. Jubanov, **Qoldanbalı Liyngvıstiyka: Qazaq Tiliniń Statıstiykası**, Almatı 2004, s.187-200.

⁵ M. Balaqayev, **Qazaq Tili Mәdeniyetiniń Mәseleleri**, Almatı 1965, s. 31.

tirkesi, KEL etistiginiñ 35 türli tirkesi, KET etistiginiñ 41 türli tirkeleriniñ kezdesetindigi körsetiledi de, olardıñ árqaýsısına maǵına jaǵınan sıypattama berilip, tiyisti mısaldar keltiriledi» degen.

Sözdikti tüzüv jumısı akademik I.Keñesbayevtiñ basılıǵımen bastalıp, professor A.Isqaqovtiñ basılıǵımen tamamlanǵanı belgili. «Abay tili sözdigin» jasavda A.S.Puşkin tili sözdigin tüzüvdiñ tájiriyesi paydalanılǵan edi. Abay tiliniñ sözdigi boyınsha júrgizilgen statistikalıq jumıstardıñ nátiyeleri turalı biraz ǵılımiy eńbekter jazıldı. Solardıñ biri – osı sözdikti tüzüvshi avtorlardıñ biri T.Januzaqovtiñ maqalası⁶. Ulı aqın tili sözdigine talav jasav jumıstarı Q.Bektayev tarapınan da júrgizilgen bolatın⁷. A.Jubanov statistikalıq tásildiñ V.Ä.İysengaliyeva men A.Q.Xasenovanıñ eńbekterinde de⁸ keñinen paydalanılıp otırǵandığın jazadı.

«Jiyilik sözdik» degen termin qazaq til biliminde 1970-jıldardan bastap keñ qoldanıla bastaǵan. Ä.Axabayev 1973 jılǵı jıyınqa bul terminniñ qazaq tili leksikografıyasına alǵaş ret engeli otırǵandığın, qazaq tilinde burın-soñdı júrgizilgen leksikografıyalıq jumıstarda jiyilik sözdik jasalmaǵandığın atap ótedi⁹. Bul qazaq til bilimindegi zerttevelerde matematika ǵılımındaǵı statistikalıq ádisterdiñ qoldanıla bastavına baylanıstı eki ǵılımnıñ ara jiginde qalıptasqan «statistikalıq lingvistika» nemese «lingvostatistika» salasınıñ töl termiyni bolıp sanaladı.

Qazaq til biliminde statistika salası boyınsha tuńǵış jazılǵan dissertatsiyalıq eńbek – S.Tatuvbayevtiñ 1968 jılı qorǵalǵan «Davıstı dıbıstar spektrlarına statistikalıq talav» attı kandiýdattıq dissertatsiyası. Osı eńbekten keyin Ä.Jünisbekovtiñ, M.Raimbekovanıñ, A.Qoşqarovtiñ, S.Keñesbayevanıñ jumıstarı jazılıp, bul saladaǵı ǵılımiy jumıstar praktiykalıq turǵıdan da, teoriyalıq jaqtan da kemeldene tüsti. Bul turǵıdan Ä.Axabayevtiñ qazaq kösemsözi tilin, S.Mırzabekovtiñ qazaq tilindegi etistikterdiñ qurılımin, K.Moldabekovtiñ mektep oquvshıları tilin, A.Belbotayevtiñ qazaq mätinderindegi söz taptarınıñ quramın zerttevege arnalǵan eńbekterin atavǵa boladı¹⁰.

Qazaq lingvostatistikası mamandarınıñ pikiri boyınsha, Abay tiliniñ jiyilik sözdigi boyınsha Abay şǵarmaları tilindegi eñ jiyi qoldanılgan 75 söz barlıq söz qoldanıstıñ 40,8 payızın, 150 söz 50,8 payızın, 1000 söz 60 payızın quraydı eken. Gazet teksterinen jasalǵan jiyilik sözdik, negizinen, eñ jiyi qoldanılgan 57 söz jalpı söz qoldanıstıñ 25 payızın qamtıytınıñ bayqaymız, yaǵnıy jiyilik tizimde keltirilgen eñ jiyi 57 sözdi bilgen adam /qazaq tilin bilmeytin/ gazet mätinderinde qoldanılgan sözderdiñ 25 payızın tüsine aladı eken. Basqa da ölsemderdi eskere otırıp jiyilik ölşemin minimum–sözdikterge söz surıptavdıñ negizi etip aluvǵa boladı. Jiyilik ölşemi tildiñ özinıñ belgili bir zañdılıqtarın, äsirese leksiyka qoldanımdılıǵındaǵı zañdılıqtı anıqtavmen jáne esepke aluvmen baylanıstı. Sondıqtan ol minimum–sözdigin qurastruv üşin obyektivti negiz bola aladı. Oymızdı jetkizüvde tildegi keybir leksiykalıq birlikter jiyi qoldanılsa, keybiri oǵan qaraǵanda siyrek qoldanılatını belgili.

Batıs tilderinde jiyilik tizimi jazbaşa mätin negizinde jasalǵan. Qazaq tilinde de jiyilik sözdik mätin negizinde alınadı. Ǵalımdardıñ zerttevinşe sözderdiñ jiyilik körsetkişin talav barısında keybir sözderdiñ jiyiliginiñ turaqtı emestigi tañdavdıñ kölemin özertpeydi. Sondıqtan olardıñ qajettigi jiyilikpen ǵana anıqtalmaydı, olardıñ qoldanuvshılıǵı basqa da sebepterge baylanıstı. Yaǵnıy keybir sözderdi belgili bir jaǵdayatta qoldanbav mümkün emes. Mısalı **bor**, **qalam**, **taqta** sözderi jiyi qoldanılatın sözderdiñ qatarına jatpaydı jáne barlıq mätinderde kezdesse bermeydi, biraq bul sözder belgili bir jaǵdayatta qajet. Olar taqırıptıq –jaǵdayattıq sözdikti quraydı. Osınday jiyiligi sondaylıq joǵarı

⁶ T. Januzaqov, *Til bilimindegi statystika*, Leniñşil jas, Almatı 1965, 7 şilde, No:7.

⁷ K. Bektayev, *Çastotny Slovar yazıka Abaya*, Materiýalı mejdünarodnogo kongressa po çastotnıy slovaryam, Leningrad 1966; Soniki: *Statystika jáne lingvistiya*, Bilim jáne eńbek dergisi, Almatı 1967, No:6.

⁸ V.A. İysengaliyeva, *Tyurkskiye Glagoli s Osnovamiy, Zaymstvovannıy İz Russkogo Yazıka*, Almatı 1966; A.Q. Xasenova, *Etistiktiñ Leksika-Grammatikalıq Sıypatı*, Almatı 1971.

⁹ Ä.Axabayev, Q.B. Bektayev, *Tekst Ediniysaları Jáne Olardıñ Sıypattamaları*, Qazaq teksiniñ statystikası. Almatı 1973.

¹⁰ A. Axabayev, *Statystičeskiy Analiz Leksiyo-Morfologičeskoj Strukturi Yazıka Kazaxskoy Publičiyskiy*; Avtoref. diys. kand. fıylol. nauk, Almatı 1971, s. 23; S. Mırzabekov, *Statystiko-Lingvističeskiy Analiz Strukturi Glagola Sovremennogo Kazaxskogo Yazıka*; Avtoref. diys. kand. fıylol. nauk, Almatı 1973, s. 32; K. Moldabekov, *Lingvostatystičeskiye İssledovaniya Kazaxskıx Tekstov Dlya Mladşih Şkolnykov*; Avtoref. kand. diys. fıylol. nak. Almatı 1985, s. 26; A. Belbotayev, *Lingvostatystičeskiye Xarakterističeskiy Častey Reçiy Kazaxskogo Teksta*, Avtoref. diys. kand. fıylol. Nauk, Almatı 1992, s. 32.

bolmasa da jağdayatta qajet sözderdi bastapqı deñgeyde meñgertüv kerek. Alayda, ğalımdar men ädisker-praktiykter jiyilik ustanımınıñ tiyimdi jaqtarın quptay otırıp, leksiyalıq minimumnıñ basqa da ustanımdarın eskermey, tek jiyilik negizinde ğana surıptavdıñ durıs emes ekendigin aytadı.